

De vragen die het verhaal van Mehos oproepen beantwoordt ze niet helemaal. Mogelijk schaart ze teveel Amsterdammers onder dezelfde 'elite', ondanks enige veelbelovende aanzetten. Wie waren de mensen die Artis tegenwerkten? En hoe 'elitair' was Artis eigenlijk? Waarom hield Artis zo koppig vast aan haar ledenbeleid? Mehos, die duidelijk sympathie heeft voor Artis, lijkt er mee in haar maag te zitten. Ze identificeert de maatschappelijke laag die Artis droeg als de nieuwe middenklasse, onder het aloude patriciaat. Elders spreekt Mehos overigens over 'bourgeoisie'. Het verhaal van Mehos maakt mij nieuwsgierig genoeg om te wensen dat ze wat dieper doorgedrongen was in de verhouding tussen verschillende Amsterdamse elites. Ze haalt aan dat Bata-vus Droogstoppel, de bekende makelaar in koffij, wonend op de Lauriergracht, No 37, lid was van Artis. Maar Droogstoppels vrouw was een 'juffrouw', geen 'mevrouw'. Artis was het terrein van een nieuw opkomende bevolkingslaag, van een zich emanciperend deel van de middenklasse. Mehos vermeldt dat doopsgezinden en joden lid konden worden van Artis, en dat waren zich emanciperende bevolkingsgroepen in die tijd. Bij het genootschap Felix Meritis waren joden niet welkom, vermeldt Mehos, en tot 1864 evenmin bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Amsterdamse 'oud geld' weerde joden nog geruime tijd uit haar meer intieme ontmoetingsplaatsen (denk aan de Groote Club, Roeivereniging de Hoop), ook al kregen joden wel toegang tot hoge maatschappelijke functies. Het is mij er niet om te doen de Amsterdamse patriciërs antisemitisme aan of in te wrijven. Maar zou het kunnen dat ze de Artis-leden, en niet alleen de joden onder hen, hun elite-aspiraties misgunden? Het is maar een vraag. Donna Mehos heeft een mooi, informatief en bovendien smaakvol verzorgd boek geschreven, dat alleszins de moeite van het lezen waard is.

Chunglin Kwa

Universiteit van Amsterdam

Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 2006) 291 p. ISBN 9052351848. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam 2006.

Johan de Niet heeft een tot nu toe weinig bekende beroepsgroep onderzocht. Het gaat om ziekentroosters, een van de vele functionarissen die van de zestiende tot de negentiende eeuw werkten tussen de predikanten en het kerkvolk in. In de eerste vier hoofdstukken beschrijft hij de opkomst en ondergang van de ziekentroosters en daarna hun maatschappelijke positie en de geboden pastorale zorg.

Door de geloofsvervolgenen halverwege de zestiende eeuw vluchtten veel gereformeerden uit de Nederlanden. Vooral in Londen en Emden ontstonden belangrijke vluchtelingengemeenschappen. In deze gemeenschappen werden ziekentroosters aangesteld. Dat gebeurde voor het eerst in Londen tijdens een pestepidemie in 1563. Nadat vanaf 1572 de gereformeerden in de Nederlanden hun gemeenten konden organiseren, werden ook daar ziekentroosters aangesteld. Hun aanstelling werd gestimuleerd door epidemieën waardoor extra behoefte was aan ziekenbezoekers. Bovendien was er een tekort aan predikanten en aan financiën waardoor het voor steden aantrekkelijk was goedkope hulpkrachten aan te stellen.

Aanvankelijk bestonden grote lokale verschillen. In de loop van de zeventiende eeuw kregen de ziekentroosters echter een vaste plaats onder de kerkelijke diensten.

Zo werd over de vraag of de kerkenraad dan wel het stadsbestuur bevoegd was hen aan te stellen (waarover aanvankelijk regelmatig onenigheid was ontstaan) een soort compromis bereikt. De kerk regelde de toelating via een examen, terwijl de stad verantwoordelijk was voor de keuze en benoeming. Ziekentroosters waren op die manier gebonden aan de gereformeerde kerk en tegelijk stedelijke functionarissen.

Toen in de zeventiende eeuw allerlei instellingen van weldadigheid werden opgericht en de pastorale zorg werd uitgebreid, ontstond een nieuw werkveld voor ziekentroosters. Ze kwamen ook in huizen voor ouderen en tucht- en spinhuizen. Hun werk richtte zich daar meer op het onderwijzen van de bewoners dan op het traditionele ziekenbezoek. In het geval van publieke instellingen waren de regenten hun superieuren; meestal waren dat de burgemeesters. In hun visie waren ziekentroosters stedelijke ambtenaren en in dienst van de samenleving. Vooral bij het werk in deze publieke instellingen kregen ziekentroosters te maken met het spanningsveld tussen hun gereformeerde identiteit als kerkelijke dienaren en hun publieke taak met de daarbij behorende algemene religieuze diensten.

De revolutie van 1795, de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat hadden grote gevolgen voor de positie van de ziekentroosters. Zo werd na enkele jaren bepaald dat de plaatselijke kerken verantwoordelijk werden voor de betaling van ziekentroosters en dat leidde tot onzekerheid over het voortbestaan van de functie. Dat kwam niet alleen omdat de financiën beperkt waren maar ook omdat het aantal epidemieën en zieken afnam. Bovendien kreeg het godsdienstonderwijs in de achttiende en negentiende eeuw steeds meer aandacht. De meeste ziekentroosters waren in de achttiende eeuw al godsdienstonderwijzer en met het Reglement van 1816 werd dat zelfs verplicht. Toen predikanten bovendien zelf vaker zieken gingen bezoeken, ging de functie van ziekentrooster langzamerhand op in die van godsdienstonderwijzer. Geleidelijk leidde dat tot het verdwijnen van hun functie.

Het onderzoek van De Niet maakt deel uit van het nwo-project 'De pastorale markt in Nederland' dat onder leiding staat van F.A. van Lieburg. In dit project staat het nieuw geïntroduceerde begrip 'pastorale markt' centraal, een begrip dat het mogelijk moet maken de verschillende niveaus en vormen van religie op een dynamische manier op elkaar te betrekken. Binnen dit kader heeft De Niet zich beziggehouden met 'het interactief geheel van de vraag naar en het aanbod van pastorale diensten' (p. 16) waarbij hij de plaats en functie van ziekentroosters op de pastorale markt centraal stelde.

Deze aanpak leverde een degelijk en informatief boek op dat duidelijk maakt dat ziekentroosters een belangrijke positie innamen in het kerkelijke leven. Het is echter jammer dat De Niet de beperkingen van het begrip pastorale markt benadrukt. Hij stelt namelijk dat de samenhang tussen vraag, aanbod en prijsontwikkeling op de pastorale markt veel minder vanzelfsprekend is dan op de economische markt (p. 17). Dat is ongetwijfeld waar maar dat neemt niet weg dat er wel degelijk een vraagzijde bestond en dat het werk van ziekentroosters en predikanten meer of minder gewaardeerd werd. Deze vraagzijde blijft nu wat onderbelicht. Er was een bepaald aanbod en dat aanbod veranderde in de loop der tijd. De vraag hoe de doelgroep dit aanbod waardeerde, krijgt weinig aandacht. Wel wordt geconstateerd dat ziekentroosters zich in de achttiende eeuw profileerden als zielzorgers voor de gewone gelovigen en armen, groepen die door de predikanten verwaarloosd werden. Dit geeft de indruk dat de pastorale markt vooral bepaald werd door het aanbod en niet erg klantgericht was.

Desondanks is het model van de pastorale markt veelbelovend. Het is interessant dat een model dat is gebaseerd op economische principes kan bijdragen aan een ana-

lyse van kerkelijke ontwikkelingen. Het krijgt meer waarde omdat ook gekeken is naar politieke, culturele en religieuze randvoorwaarden. Zo blijkt dat zowel ziekentroosters als zieken, predikanten en stadsbesturen gebonden waren aan externe factoren. De beroepsgroep ontstond bijvoorbeeld tijdens een periode met regelmatig terugkerende epidemieën, terwijl er te weinig predikanten waren om aan de vraag naar stervensbegeleiding te kunnen voldoen. Onder invloed van religieuze ontwikkelingen verschoof het zwaartepunt van stervensbegeleiding naar godsdienstig onderwijs. Ook politieke ontwikkelingen en vooral de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat hadden grote gevolgen voor de beroepsgroep.

Ingrid Wormgoor

Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen en Hugo Soly, *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power, and representation* (Aldershot: Ashgate, 2006) xii + 269 p. ISBN 0754653390

Deze publicatie is het resultaat van ruim een decennium onderzoek, onder leiding van de redacteuren, naar ambachten in de Lage Landen in de nieuwe tijd. Dat onderzoek gaf reeds aanleiding tot talloze Nederlandstalige publicaties en wordt nu in een Engelstalige synthese gepresenteerd. Het boek baseert zich dus amper op nieuw archiefonderzoek, maar synthetiseert in acht hoofdstukken de expertise van elf specialisten in deze materie. Alle hoofdstukken overschrijden de huidige landsgrenzen tussen België en Nederland – een lovenswaardige aanpak – en veronachtzamen de middeleeuwse ontstaansgeschiedenis van de ambachten niet. Logischerwijs ontdekken de auteurs regionale en zelfs lokale verschillen in de talrijke verschijningsvormen van ambachten, maar toch probeert het boek te veralgemenen. In de conclusies (van Maarten Prak en Jan Lucassen) worden drie *Zunftlandschaften* in de Lage Landen onderscheiden, met elk hun eigen kenmerken. Helaas hanteert het boek deze geografische indeling niet systematisch (zoals in hoofdstuk twee waarin met negen regio's wordt gewerkt). Desalniettemin geeft deze synthese een correct algemeen beeld van het bestaande onderzoek naar ambachten, zonder de specificiteit van de historische context uit het oog te verliezen.

Alle hoofdstukken snijden een concrete thematiek aan. Het ontstaan en de verspreiding van ambachten, van de ontstaansperiode tot de opheffing ervan, wordt aangepakt in een origineel hoofdstuk door Bert De Munck, Piet Lourens en Jan Lucassen, die aantonen dat het verschijnen van ambachten opvallend samengaat met economische welvaart. Ambachten hadden uiteraard een economische bestaansreden. In twee uitstekende hoofdstukken door Catherina Lis en Hugo Soly wordt echter niet enkel een overzicht van de economische macht van ambachten in Noord en Zuid geschetst, maar wordt tevens dieper ingegaan op de geslaagde relatie van ambachten met de exportgeoriënteerde economie van de Lage Landen en met het ontstaan van het kapitalisme. Maar aangezien ambachten zich tevens inlieten met de verschillende facetten van het samenleven, schenkt het boek ook aandacht aan religieuze rituelen en sociale structuren (Alfons Thijs), politiek (Maarten Prak), caritatieve initiatieven (Sandra Bos), genderaspecten (Harald Deceulaer en Bibi Panhuysen) en aan 'corporatief kapitaal' van ambachten, dit is het in een ambacht verzamelde cultureel en sociaal kapitaal (Johan Dambruyne). Het boek sluit af met een uitgebreide bibliografie,